

Гетьман Петро Дорошенко (1665-1676 рр.) в сучасній українській історіографії (90 рр. ХХ — поч. ХХІ ст.)

Актуальність піднятої проблеми спричинена наступними факторами. По-перше, в сучасній українській історіографії постала необхідність узагальнити наукові погляди щодо місця і ролі гетьмана Петра Дорофійовича Дорошенка у державотворчому процесі України. По-друге, з початком 90-х рр. ХХ ст. відбувається поступове переосмислення подій другої половини XVII ст. [9]. Зокрема, розвіяно міфи, які характеризують гетьмана „зрадником”, котрий пішов на „змову” з султаном „за рахунок українського і російського народів” [13, с. 95-99]. Йому приписувалось й те, що нібито він запродав національні інтереси народу та хотів «створити для себе „самостійну” Україну, зробивши ставку на султана» [4, с. 12-13, 17-20]. По-третє, підготовка істориками нових робіт, пов'язаних із висвітленням політичної діяльності гетьмана П. Дорошенка, а також залучення до дослідницького процесу широкого пласту джерел, дають можливість вченим, з одного боку, побачити наукову проблему з різних ракурсів й сфокусувати увагу на тих аспектах, які не були помічені раніше, а з іншого — сформулювати пануючу в сучасній українській історіографії тенденцію поглядів, що стосуються постаті П. Дорошенка.

Варто відмітити, що на початку 90-х рр. з'являються праці, котрі обґрунтовано доводять, що немає підстав звинувачувати П. Дорошенка у „зраді українському народу”. Так, в 1991 р. публікується стаття В. Степанкова „Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр.”, де автор наводить факти щодо непричетності гетьмана у зраді національним інтересам. На думку вченого, трагедія історичної постаті П. Дорошенка, „... не в тому, що гетьман добивався досягнення ворожої інтересам народних мас мети (вони гаряче підтримували його заходи, спрямовані на об'єднання українських земель), а в тому, що розчленована й зруйнована довготривалою війною Україна не мала достатніх сил для її реалізації. У пошуках союзників ззовні Дорошенко потрапляв в усе більшу залежність від Порту й у кінцевому підсумку пішов на прийняття її протекторату, який не лише не допоміг розв'язати поставлене завдання, а й призвів до ще більшого спустошення Правобережної України та західноукраїнських земель” [23, с. 113-115].

На республіканських читаннях „Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку” (1991 р.) В. Степанков порушив проблему з'ясування сутності програми державного будівництва гетьмана

[24]. У зв'язку з чим вияснив обумовленість чинники, її формування, охарактеризував складові, а також дійшов висновку, що вперше після смерті Богдана Хмельницького він висунув у 1667 р. мету, яка передбачала включення Західноукраїнського регіону до складу витвореної держави. Аналіз політичної діяльності П. Дорошенка дозволив автору висловити міркування, що гетьман „був одним з найвизначніших державних діячів України, її великим патріотом, невтомним борцем за незалежність і територіальну цілісність національної держави” [25, с. 27-34].

В. Смолій і В. Степанков зауважили на хибності теоретичних засад панівної у радянській історіографії концепції „Визвольної війни і возз'єднання України з Росією (1648-1654 рр.)” і запропонували власну. На їхню думку, Визвольна війна тривала до вересня 1676 р. — часу відречення П. Дорошенка від влади й ліквідації Правобережного гетьманату. Характеризуючи гетьмана як „невтомного борця за самостійну соборну Українську державу”, історики звернули увагу на той факт, що на 1671 р. він домігся зміцнення державних інституцій, згуртування еліти, послаблення міжусобної боротьби, зумів знайти оптимальний механізм співвідношення гетьманського впливу і влади старшинської ради, поклав кінець функціонуванню чорної ради, запобіг відновленню шляхетського землеволодіння тощо [19, с. 3-36; 18, с. 40-47; 17, с. 2-16].

Опосередковано торкнувся діяльності гетьмана П. Дорошенка Д. Наливайко. Так, в роботі „Козацька християнська республіка” (1992 р.), яка висвітлює передісторію та розвиток Запорізької Січі крізь призму західноєвропейських джерел, історіографії та літератури XVI — XIX ст., він виокремив розділ „Запорізька Січ і Руїна”. В ньому вчений позитивно характеризує гетьмана П. Дорошенка, підкреслюючи, що той „широ вболівав за Україну”, тоді як І. Брюховецький в оцінці Д. Наливайка постає „дрібним інтриганом, котрий переслідував лише корисливі цілі й готовий був заради їх досягнення запродати Україну кому завгодно”. Дослідник акцентує увагу на тому, що найтрагічнішим для України, попри війни між Польщею, Росією і Туреччиною, були внутрішньодержавні міжусобиці, які призводили до самознищення козацтва як національної військово-політично сили [11, с. 289-291].

Вперше (1993 р.) у пострадянській українській історіографії політичний портрет П. Дорошенка змалювала О. Апанович, слушно назвавши його „найтрагічнішим гетьманом України”. „Український патріот, душею й тілом відданий визволенню України, утвердженню її державності, — зауважувала дослідниця, — Дорошенко був людиною могутнього духу, визначного розуму, нестримної енергії, незламної волі” [1, с. 97-102].

Помітною у дослідженні історичної ролі П. Дорошенка стала праця О. Субтельного „Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.” (1994 р.). В ній автор наголошував на тому, що гетьман

„погоджувався діяти заодно з Портою за умови, що Україні буде надана автономія, ширша навіть, аніж та досить велика свобода, яку мали Молдавське та Волоське князівства”. Він виношував наміри „створити українське козацьке князівство під протекторатом Порти,, [27, с. 18, 68]. Історик вважав, що П. Дорошенко провів у Правобережному гетьманаті „ряд ретельно продуманих реформ” до яких зараховував організацію корпусу найманців (сердюків) та запровадження систематичного скликання генеральних рад [28, с. 134-135].

В. Шевчук в „Етюдах до історії українського державотворення” (1995 р.), розглядаючи політичну діяльність П. Дорошенка, висловив міркування про становище тодішнього українського суспільства. За його словами воно „визначалося політичною нестабільністю та різнодумністю, легко змінюючи свої орієнтації”. Дослідник зазначив: „між собою українці воюють, здається, з більшим завзяттям, як із чужинцями, котрі приходять на їхню землю й успішно її грабують, пюндрують та поневолюють”. За таких обставин, з відчаю, гетьман „вхопився за рятівну соломинку, якою й була спілка з Турецькою Портою, але занадто пізно виявив, що то не соломину, а жар. Жар, який нещадно спопелив його землю замість того, щоб принести їй сподівану волю й державний спокій” [37, с. 106-121].

У збірнику „Руїна: друга половина XVII ст.” (1996 р.) у „Слові до читача” О. Гуржій робить спробу пояснити причини політичної орієнтації гетьмана на султана, а саме: „Виношуючи ідею політичного об’єднання України, Дорошенко в 1668 р. пішов на підписання угоди з Туреччиною” [12, с. 11]. Таким чином, цей договір для гетьмана був вимушеною жертвою заради великої мети — цілісності території української держави.

З’ясовуючи наукову проблему формування й реалізації української державної ідеї XVII — XVIII ст. В. Смолій та В. Степанков зробили спробу простежити еволюцію політичних поглядів П. Дорошенка й вияснити характер вживаних ним заходів, спрямованих на досягнення возз’єднання козацької України, на включення до складу держави Західного регіону. На підставі ретельного аналізу джерел, вони дійшли висновку, що П. Дорошенко не відкидав можливості прийняття протекції царя чи польського короля, але за умов збереження за Гетьманатом політичної самостійності у самих широких межах [20, с. 140-168].

Обґрунтовуючи дослідження „ Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)” (1999 р.) В. Смолій і В. Степанков торкнулися висвітлення наступних питань: пошуку П. Дорошенком компромісу з лівобережним гетьманатом і Запорожжям; соціально-економічної політики; боротьби за владу з П. Суховієм, Ю. Хмельницьким та М. Ханенком; виходу із скрутного геополітичного стану держави у 1673-1676 рр. [21, с. 277-329]. Розкриваючи проблему загострення політичної боротьби історики наголосили на небезпеці, яка загрожувала єдності козацької України. Зокрема, зазначили на позиції лівобережної старшини,

підтримуваної Мефодієм, Л. Барановичем, ніжинським протопопом Симеоном Адамовичем та іншим духівництвом. За словами істориків: „Саме вони стояли біля витоків формування на Лівобережжі ідеології й психології малоросійства, прикметними рисами якого були: національне самозречення як вияв самоутвердження; запопадливе прислужництво; крайній егоїзм, замкнутий у сфері задоволення лише власних (переважно матеріальних) інтересів, одягнений у шати показної смиренності й поступливості; болісно-хвороблива готовність пожертвувати в ім'я власної вигоди духовними цінностями тощо” [21, с. 302].

Вагоме значення у вивченні політичної історії України другої половини XVII ст. мають джерелознавчі студії М. Крикуна. Вченим встановлено: „Ставши в серпні 1665 р. козацьким гетьманом, Петро Дорошенко не міг не усвідомлювати необхідності хоча б якогось налагодження відносин керованого ним Війська Запорозького з правлячими колами Речі Посполитої... Виявом цього усвідомлення були Дорошенкові писемні контакти з королем Яном Казимиром” [7]. Торкаючись питання „Інструкції послам Війська Запорізького на Варшавський сейм 1666 року і відповіді короля Яна Казимира на неї” історик акцентує увагу на процедурі вироблення переліку козацьких прохань. Дослідник зазначає на тому, що перш ніж скласти вимоги королю була скликана 20 лютого 1666 р. генеральна рада під містечком Лисянкою. „На раді „приговорили” просити короля вивести в Польщу з Правобережної України військові зағони Речі Посполитої і козаків „Серденева” полку, тому що вони „емлют стащю многую и налоги чинят великие”, тоді як „стащю и хлеба давать нечего”, оскільки ось уже три роки підряд тут хліба не сіяно; ті ж зағони ще й тому треба вивести, що вони „не обороняют” Правобережжя від московських ратних людей й лівобережних козаків; якщо ж цього виведення не станеться, то правобережні жителі „все з жонами и з детми, оставя города и места и домы свои, пойдут, хто куды похочет” [7].

За міркуванням М. Крикуна: „Сейм, якому була адресована інструкція Лисянської ради, навряд чи спромігся розглянути висловлені в ній козацькі прохання, можливо, зокрема, тому, що закінчився він безуспішно — поповнив список зірваних у середині XVII ст. сеймів. Невідомо, чи розглянув їх наступний, варшавський звичайний, сейм 1666 р. (діяв з 9 листопада до 23 грудня), теж, до речі, зірваний”. Історик слушно зауважує, що прохання лисянської інструкції 1666 р. стали фактично програмою дій Дорошенкового Війська Запорозького в контактах з Річчю Посполитою [7]. Вченим з'ясовано, що після обрання П. Дорошенка на раді гетьманом 28 серпня 1665 р. старшини від імені Війська Запорозького зобов'язалися визнати його владу „і у послушенстві в нього залишатися” [6, с. 337-338].

Важливий внесок у дослідження боротьби П. Дорошенка за досягнення ним поставленої цілі зробив Ю. Мицик. Він характеризує гетьмана „славним сином України”, ім'я котрого „не потребує спеціальних рекомендацій” [10, с. 70].

На початок ХХІ ст. зростає увага науковців до вивчення діяльності гетьмана П. Дорошенка. В 2000 р. публікується нарис „Петро Дорошенко”, автором якого є В. Смолій, котрий звернув увагу на основні події життя й діяльності гетьмана. Як особистість, він „мав твердий характер, залізну волю, був наполегливим у досягненні мети. Доброта, дбайливість і постійна підтримка родичів, близьких людей та сподвижників поєднувалися в ньому з жорстким ставленням до противників і осіб, дії яких суперечили політиці гетьмана. З усіх найважливіших політичних питань гетьман постійно радився зі старшиною, систематично збирав як загальновійськові, так і вузькі ради генеральної старшини та полковників” [14, с. 118-130].

Ю. І. Бодров в роботі „Уманське козацтво в українському визвольному русі (середина ХVІІ — початок ХVІІІ століття)” (2001 р.) торкнувся проблеми протистояння гетьманів М. Ханенка і П. Дорошенка, відзначаючи, що уманське козацтво з липня 1672 по квітень 1674 року підтримало першого. Автор зауважив на тому, що регіональні особливості правобережних козацьких полків віддзеркалювалися всередині Уманського полку. Так, його південні сотні тяжіли до Запорозької Січі і це козацтво перебувало під впливом січовиків. Інша частина козацтва — шляхетсько-старшинська верхівка, часто виявляла пропольську орієнтацію. Цим зумовлювалась зміна позиції Уманського козацького полку в боротьбі старшинських угруповань [2].

Т. Чухліб в праці „Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр.” (2003 р.) намагався окреслити причини краху політики гетьманського уряду П. Дорошенка, зокрема: „Причиною цьому були не лише намагання обох сторін — польського короля і турецького султана — інкорпорувати Український гетьманат на Правобережжі, але й діяльність самого гетьмана, який попри великі зусилля так і не зміг сконсолідувати козацьку старшину, „чернь” та „поспільство” навколо ідеї непідлеглості України” [34, с. 141].

Створення колективом авторів двотомних нарисів „Історія українського козацтва” (2006-2007 рр.) дало можливість поглянути на козацьку добу в узагальнюючому образі. Т. Чухліб висловлюючи свої міркування в розділі „Політичні та військові спроби об'єднання козацької України (від Ю. Хмельницького до П. Дорошенка)” (2006 р.) зазначив: „Прагнення П. Дорошенка, як і його попередників — Ю. Хмельницького, П. Тетері, І. Брюховецького, а також Д. Многогрішного (Ігнатовича), до об'єднання розділеного на дві частини Українського Гетьманату так і не було втілено в життя. Це було зумовлено не лише внутрішньою ситуацією

в Україні, а й позицією монархічних дворів регіону, які не хотіли поступатися у боротьбі за нові території” [35, с. 441].

У розділі „Від ідеї князівства Руського до подолання концепцій поліцентризму Гетьманщини” (2006 р.) В. Смолій та В. Степанков в окремих аспектах порівнюють гетьманську діяльність П. Дорошенка із політикою Б. Хмельницького. Історики зауважують, що в уяві П. Дорошенка як і в Б. Хмельницького виношувався задум перетворення республіки на монархію в особі князівства / господарства (за зразком Молдавії чи Валахії). За словами вчених, гетьман Дорошенко залишався вірним політиці Хмельницького й в соціально-економічній сфері, а саме: сприяв зміцненню позицій козацького типу господарства, не допускав шляхту в маєтки [15, с. 266-267]. Науковці підкреслюють намагання Дорошенка зміцнити відносин між Гетьманщиною і Запорозжям [16, с. 372].

В історичних есе „Козацькі вожді України” (2006 р.) Б. Сушинський відзначив, що будь-які звинувачення П. Дорошенка в зраді національних інтересів є недоречними. Автор зауважив: „Щойно поляки вклали з Туреччиною Бучацький договір, за яким Поділля підлягало контролеві турецьких військ, — Дорошенко починає налагоджувати тісні стосунки з російським царем. Для чого? Та для того, щоб протистояти польсько-турецькому союзові. Тобто, річ очевидна: не маючи достатньої військової сили для того, щоб власноруч домогтися незалежності, П. Дорошенко маневрує — згоден: часом досить ризиковано, — поміж трьома імперіями, намагаючись нацькувати їх одна на одну, і таким чином послаблювати, а позиції України зміцнювати” [29, с. 34-35].

У дослідженні „Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI — XVIII ст.” (2007 р.) В. Шевчуком висловлюється думка з приводу кінцевого результату гетьманування П. Дорошенка. „Так нещасливо завершився ще один етап боротьби за Українську державу в XVII ст. Історичний урок цієї боротьби такий: у свідомості частини тогочасного українського суспільства були чітко означені державницькі, навіть самостійницькі тенденції, які в тому часі означалися терміном „неутральство”, репрезентантом цих поглядів був Петро Дорошенко. Як законний спадкоємиць булави Богдана Хмельницького, він продовжував політику великого гетьмана, яку той вів до нещасливого 1654 р... Петро Дорошенко, не втримавшись у своєму „неутральстві”, як і Богдан Хмельницький, спробував випробувати той варіант, якого не використав Б. Хмельницький, тобто вступив у спілку з Туреччиною. І знову-таки гірко помилився... Польща й Росія фактично штовхнули Дорошенка під турецький прапор, бо це була остання в нього з усіх невикористаних можливостей” [36, с. 330-331].

Т. Чухліб в праці „Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження” (2007 р.) висвітлює питання утвердження Українського

гетьманату як суб'єкта міжнародних відносин, де П. Дорошенко, завдяки високому вмінні лавірувати у відносинах з Польщею, Туреччиною і Росією, відіграв чималу роль [32, с. 97-98]. Важливе значення у дослідженні міжнародної політики П. Дорошенка має стаття вченого „Гетьманування Петра Дорошенка: причини „вірності” та „зради” королю, султану й царю (1665-1676 рр.)” (2007 р.). У ній через призму діяльності гетьмана П. Дорошенка досліджуються складні взаємовідносини козацької України з Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою. В роботі стверджується, що гетьман добився „удільного” правління за допомогою політики полівасалітетності [31, с. 39-61]. Істориком у роботі „Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазани” (2008 р.) дано пояснення ключовим цілям Д. Дорошенка. Науковець підкреслює: „... впродовж 1669 р., коли Дорошенко визначаючи королівську протекцію, набуває також султанської, він неодноразово заявляє, що його „сердечною метою” є об'єднання всіх українських земель під зверхністю московського монарха. Так це було лише декларацією, з огляду на складні дипломатичні комбінації гетьмана, їхньою ж кінцевою метою було якнайширше унезалеження гетьманської влади в Україні” [33, с. 10-11]. У статті „Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст.” (2008 р.) Т. Чухлібом зауважується на тому, що Дорошенко до Підгаєцького перемир'я з Коронаю Польською й присяги королеві, підштовхнула позиція Кримського ханства, яке, уклало союзницьку угоду з Польщею й таким чином змусили гетьмана підписати із нею вимушене перемир'я [30, с. 45-74.].

З поміж наукових напрацювань, які з'явилися в перше десятилітті ХХІ ст. заслуговує уваги робота „Державотворчі ідеї у політичній думці доби гетьманщини” (2008 р.) І. Куташевим показано, що Петро Дорошенко зробив спробу виходу з-під влади Москви, підписавши Підгаєцькі пакти. Автором праці підкреслено, що гетьман був прихильником незалежного статусу України під протекторатом Туреччини та Криму, обстоюючи із ними виключно військовий союз, а не їх політичне чи економічне поглинання. Свідченням стратегічної національної геополітики, за міркуванням вченого, було чітке визначення Дорошенком територій української держави [8].

У 2009 р. В. Смолій і В. Степанков на базі архівних джерел видають працю „Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)”, в якій приділили особливу увагу політичній діяльності гетьмана П. Дорошенка. Вельми промовисто дослідники висвітлюють триумфальні моменти його правління, разом з тим об'єктивно аналізують його політичні помилки. Зокрема погоджуються з польським вченим В. Маєвським, що в травні — червні 1667 р. гетьман припустився вагомого політичного прорахунку, відмовившись від походу в західноукраїнські землі, який міг

посприяти підняттю на визвольну боротьбу місцеве населення. Віддавши їх на поталу татарам, котрі, до речі, набрали чимало ясиру, він втратив потенційний ресурс [22, с. 335].

На підставі архівних матеріалів В. Степанков у статті „Участь П. Дорошенка у Кам'янецькій Кампанії 1672 р. Мегмеда IV та її політичні наслідки” намагався виокремити основні чинники, котрі могли породити зневір'я П. Дорошенка. Історик шукає їх у політиці турецького уряду й зазначає: „...швидка капітуляція Кам'янця й відсутність даних про наближення польських військ підштовхнули Мегмеда IV вимагати від Речі Посполитої не тільки визнання його протекції над Правобережною гетьманщиною, але й територіальних поступок у межах всього Подільського воеводства... Так, османська політична еліта перекреслювала один з основних постулатів політичної програми П. Дорошенка та його соратників — включення західноукраїнських земель до складу козацької України. Намагаючись поширити владу на Подільське воеводство, вона прилучалася до Речі Посполитої й Московії, що боролися за перерозподіл українських земель” [26].

Отже, за період кінця ХХ — початку ХХІ ст. сформувалась тенденція якісно нових поглядів, які довели хибність негативних оцінок стосовно гетьманування Петра Дорофійовича Дорошенка. Зрозуміло, що короткий огляд сучасної української історіографії не дозволяє в усій повноті і складності реконструювати історичні реалії, які переживала українська держава у другій половині ХVІІ ст. Все ж завдячуючи науковим доробкам сучасних українських вчених ми можемо помітити суттєві позитивні зміни в тлумаченні ними політичної історії України під час правління Дорошенка, а також вяснити його роль не лише в українській революції (1648-1676 рр.), але й у панорамі усєї історії. Визначаючи ступінь дослідження сучасними українськими істориками діяльності гетьмана П. Дорошенка, з'ясувалось, що дана наукова проблема досі не знайшла комплексного вивчення.

Примітки:

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові Запорозької Січі / О. М. Апанович. — К.: Либідь, 1993. — 228 с.
2. Бодров Ю. І. Уманське козацтво в українському визвольному русі (середина ХVІІ — початок ХVІІІ століття): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Ю.І. Бодров; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2001. — 17с. — укр. — Режим доступу: disser.com.ua.
3. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. — К.: Варта, 1994. — 560 с.

4. Галактионов И. В. Еще раз об Андрусовском договоре 1667 года // Советское славяноведение. — 1978. — № 4. — С. 12-20.
5. Історичні постаті України: Іст. нариси: Зб. / Упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. — Одеса: Маяк, 1993. — 384 с.
6. Крикун М. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї // Україна модерна. — Львів, 1999. — Ч. 2-3. — 448 с.
7. Крикун М. Інструкції послам Війська Запорізького на Варшавський сейм 1666 року і відповідь короля Яна Казимира на неї. — Режим доступу: <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Dokumenty/1-KRYKUN%20Mykola.htm/>.
8. Куташев І. В. Державотворчі ідеї у політичній думці доби гетьманщини. : Дис... д-ра наук: 23.00.01 — 2008.— Режим доступу: disser.com.ua/content/350002.html.
9. Литвин В. Історіографічний огляд. — Режим доступу: [www.Lytvyn-v.org.ua.history](http://www.Lytvyn-v.org.ua/history).
10. Мицик Ю. А. З документації гетьмана Петра Дорошенка // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа: Наук. збірник. — К.: Твім інтер, 1999. — 240 с.
11. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка / Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. — К.: Дніпро, 1992. — 495 с.
12. Руїна : друга половина XVII ст. / Упоряд. і передм. О. І. Гуржія; Ред. кол. В. А. Смолій (голова) та ін. — К.: Україна, 1996. — 431 с.
13. Смирнов Н. А. Борьба русского и украинского народов против агрессии султанской Турции в XVII веке // Вопросы истории. — 1954. - № 3. — С. 96-99.
14. Смолій В. А. Петро Дорошенко // Історія України в особах. Козаччина. — К.: Україна, 2000. — 302 с.
15. Смолій В. А. Степанков В. С. Від ідеї князівства Руського до подолання концепцій поліцентризму Гетьманщини // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Києво-Могилянська академія, 2006. — Т. 1. — 800 с. іл. — Бібліогр.: с. 690-781.
16. Смолій В. А. Степанков В. С. Особливості зовнішньої політики Гетьманщини // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Києво-Могилянська академія, 2006. — Т. 1. — 800 с. іл. — Бібліогр.: с. 690-781.

17. Смолій В. А. Степанков В. С. Переддень Руїни // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 2-16.
18. Смолій В. А. Степанков В. С. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: проблема державотворення / АН України, Ін-т історії України, Ін-т української археографії. — К., 1993. — 72 с.
19. Смолій В. А. Степанков В. С. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. — К.: Інститут історії України, 1992. — 42 с.
20. Смолій В. А. Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. — К.: Альтернативи, 1997. — 367 с.
21. Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). — К.: Альтернативи, 1999. — 352 с.
22. Смолій В. А. Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). — К.: Києво-Могилянська академія, 2009. — 447 с.
23. Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672-1676 рр. // Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т історії України; Редкол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1991. — 140 с.
24. Степанков В. С. Постаць Петра Дорошенка у висвітленні істориків. — Режим доступу: <http://www.history.org.ua/LiberUA/Book/shev/2/26.pdf>.
25. Степанков В. С. Програма державного будівництва гетьмана України Петра Дорошенка // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). — К., 1991. — 158 с.
26. Степанков В. Участь П. Дорошенка у Кам'янецькій Кампанії 1672 р. Мегмеда IV та її політичні наслідки. — Режим доступу: <http://kampod.name/v-s-stepankov-uchast-p-doroshenka-u-kamyanetskij-kampaniji-1672-r-mehmeda-iv-ta-jiji-politychni-naslidky-chastyna-3>.
27. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К.: Либідь, 1994. — 239 с.
28. Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991. — 512 с.
29. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV — XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. Том II. (Друге, доповнене видання). — / Оформл. Чередниченка О. П. — Одеса, 2006. — 584 с: іл.

30. Чухліб Т. В. Гадяцька угода 1658 р. та ідея її відновлення в українсько-польських стосунках другої половини XVII ст. / Т. В. Чухліб // Український історичний журнал: Науковий журнал. — 2008. — № 3. — С. 45-74.
31. Чухліб Т. В. Гетьманування Петра Дорошенка: причини „вірності" та „зради" королю, султану й царю (1665-1676 рр.) // Український історичний журнал: Науковий журнал. — №1. — 2007. — С. 39-61.
32. Чухліб Т. В. Український гетьманат: проблеми міжнародного утвердження. — К.: Наш час, 2007. — 156 с.
33. Чухліб Т. В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. — К.: Наш час, 2008. — 263 с.
34. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — 518 с.
35. Чухліб Т. Політичні та військові спроби об'єднання козацької України (від Ю. Хмельницького до П. Дорошенка) // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Києво-Могилянська академія, 2006. — Т. 1. — 800 с. іл. — Бібліогр.: с. 690-781.
36. Шевчук В. О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI —XVIII ст.: У 2 Кн. 1. — К.: Грамота, 2007. — 720 с, іл.
37. Шевчук В. О. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К.: Абрис, 1995. — 389 с.